

Hrvatski autori i »nevaljali« tiskari

Sažetak

Neugodnosti što su ih doživljavali hrvatski autori, posebice oni koji su svoje knjige pisali na hrvatskom jeziku, s tiskarima, bile su kako za njih same, tako i za tiskare, vrlo neugodne i, zapravo, neizbježne. Hrvatski su autori, naime, svoje rukopise morali slati (sve dok u hrvatskim zemljama nije bilo tiskara) u Veneciju, Rim, Anconu, Graz, Trnavu i drugdje, tiskarima koji nisu poznavali hrvatski jezik. Stanje se nije mnogo promijenilo ni onda kada su se u hrvatskim zemljama pojavile tiskare, ali u vlasništvu Talijana (u primorskom dijelu Hrvatske), odnosno Nijemaca (u unutrašnjosti zemlje). Autori su bili svjesni poteškoća na koje su nailazili tiskari tijekom priprema za tisak i korigiranja prvih otisaka, pa su zato, kad god su to mogli, bili pri ruci tiskarima tijekom priprema za tisak, a ako sami nisu mogli biti cijelo vrijeme u tiskari, nalazili su nekoga tko će ih zamijeniti.

Unatoč tim mjerama opreza, knjige koje su se objavljivale u mletačkim i drugim tiskarama izvan Hrvatske bile su pune vrlo krupnih tiskarskih pogrešaka.

Najmanje pogrešaka nalazimo u knjigama iz 15. i 16. st. pisanima glagoljicom, jer su sami hrvatski majstori morali lijevati slova i ligature te korigirati tekst prije tiskanja. Mnogo je teže bilo s rukopisima na hrvatskom jeziku pisanim latinicom. Sudeći po ogorčenim prosvjedima autora koje čitamo na kraju mnogih knjiga, tiskari su vrlo nesavjesno radili svoj posao.

U članku se navode isprike u kojima autori upozoravaju čitatelje na pogreške za koje su, po njihovu mišljenju, krivi jedino tiskari. U tim ispričama redovito mole čitatelje da sami isprave uočene pogreške, a da njemu, autoru, oprostite.

U mnogo težem položaju bili su hrvatski autori iz Bosne koji su svoje knjige pisali hrvatskom ćirilicom (bosančicom). Znamo da je najplodniji među njima, M. Divković, sudjelovao u procesu tiskanja u Veneciji, a znamo i to da je čak i sam lijevao ćirilička slova, pa ipak, i njemu su se omakle mnoge pogreške.

Autori u sjevernoj Hrvatskoj dugo su svoje rukopise davali na tiskanje njemačkim tiskarima koji su radili u samoj Hrvatskoj. Premda su sami imali mogućnosti da sudjeluju u tiskanju, pogrešaka je bilo više nego što ih je smjelo biti. I oni okrivljuju tiskare zbog njihove nesavjesnosti, premda je dio krivice, bez sumnje, bio i na njihovoj strani.

Tiskari, naravno, nisu grijehili ni onda kada su tiskare došle u ruke hrvatskih vlasnika. O tome najbolje govori pjesma »Slagarom« koju je pun gorčine i ironije 1845. g. napisao O. Urješenić-Ostrožinski.

Sve dok su se knjige prepisivale rukom jedini krivci za pogreške u prepisivanju bili su autori ili prepisivači. Poznate su nam brojne žalopojke autora tijekom staroga i srednjega vijeka o pogreškama koje su učinili prepisivači, a i sami prepisivači su bili svjesni svojih ljudskih mana, pa su se, obično na kraju rukopisa, ispričavali čitateljima za pogreške koje su učinili. Kada je pak Gutenberg izumio tiskarsku prešu, stvari su se malo zakomplicirale, jer nije bilo više lako ustanoviti pravog krivca za pogreške u otisnutim knjigama. Krivci su mogli biti slagari, ali isto tako i korektori koji nisu obavili savjesno svoj posao, no i sami autori su često snosili dio odgovornosti, jer su mogli, pa i trebali, biti pri ruci tiskarima i paziti da se na vrijeme isprave pogreške slagara. Dogodilo se tako da pojava tiskarstva ne samo da nije riješila pitanje pogrešaka, već su se tada pogreške ponavljale onoliko puta koliko je primjeraka knjige otisnuto.

Tim neugodnim pitanjem suočavali su se ne samo hrvatski, već i svi drugi autori diljem Europe, ali su neprilike koje su doživljavali hrvatski autori s tiskarima imale neke specifičnosti, o kojima će ovdje biti riječi.

Najveći nesporazumi hrvatskih autora i tiskara proizlazili su iz činjenice što su se knjige na hrvatskom jeziku tiskale u tiskarama koje nisu radile na hrvatskom tlu, već u Veneciji i drugim gradovima Italije, pa u Austriji, Njemačkoj, Mađarskoj i drugim zemljama, a to znači da su ih tiskali tiskari koji nisu poznavali hrvatski jezik. No, čak i tiskare koje su radile u hrvatskim zemljama često su bile u rukama doseljenih stranaca. U Dalmaciji, Dubrovniku i Kotoru potkraj 18. i početkom 19. st. tiskare osnivaju i vode doseljeni Talijani, u Rijeci je tiskaru osnovao doseljeni Čeh Karletzky, a u kontinentalnom dijelu Hrvatske najveći broj tiskara osnivaju doseljeni Nijemci. Nije stoga čudno što su hrvatski autori i u svojoj zemlji doživljavali neugodnosti s tiskarima zbog pogrešaka kojima su bile pune njihove knjige.

Zanimljivo je da glagoljske knjige tiskane u Hrvatskoj, Italiji i Njemačkoj nisu imale mnogo pogrešaka, a kada ih je i bilo, nisu autori (ili prevoditelji, odnosno priređivači) optuživali tiskare za pogreške koje su uočene kada je knjiga već bila otisnuta.¹

Popovi glagoljaši su, naime, sami bili odgovorni za tiskarske pogreške u glagoljskim knjigama. Oni su lijevali slova, slagali slog i ispravljali pogreške prije samog tiskanja. Znamo da su oni sve te poslove radili vrlo savjesno i znalčki. Poznata su nam i njihova imena i njihove funkcije, ali nam nisu poznata ni imena, ni funkcije onih koji su lijevali slova, slagali tekst i »korežali« tiskanje glagoljskog prvotiska *Misala po zakonu rimskoga dvora* iz 1483. niti kosinjskog *Brevijara* iz 1491. godine. Tko je pak »korežao« glagoljske knjige tiskane u Veneciji i u glagoljskim tiskarama u Senju i Rijeci saznajemo iz kolofona na kraju tih knjiga. Tako u *Brevijaru* tiskanom 1493. g. u tiskari Andree Torresanija u Veneciji piše da ga je »korežao« senjski kanonik Blaž Baromić, rodom iz Vrbnika na otoku Krku, koji

1 Općenito o korektorima glagoljskih knjiga pisao je Nikola Žic (1934: 149–150).

je kasnije osnovao glagoljsku tiskaru u Senju. Koliko je bio važan i koliko se cijenio posao što su ga obavljali korektori razvidno je iz činjenice da se njihova imena redovito navode u kolofonima. Ipak, svi koji su pripremali knjigu za tisak i koji su pazili da svako slovo bude na svom mjestu, bili su svjesni da će im se potkrasti po koja pogreška, pa stoga nalazimo u nekim tiskanim kolofonima isprike posve iste onima koje su u ranijim stoljećima napisali prepisivači na kraju rukopisa. Tako u glagoljskom misalu koji je za tisak priredio i tiskao u Veneciji 1528. g. franjevac konventualac Pavao Modrušanin, nalazimo u kolofonu najprije podatak da je taj fratar »korežao« tu knjigu, a potom slijedi uobičajena isprika: »ako bi ko slovo edno za drugo ali ča ino, ne kinte na blagoslovite«.

U *Korizmenjaku* tiskanom u Senju 1508. g. čitamo slične misli, ali u kolofonu nalazimo i zanimljivo objašnjenje zašto su se potkrale tiskarske pogreške u toj knjizi: »...mole vas častni oci ki budete va ne čtali, ako naidete omršnju prez česa ni vi napravite a nam ne zamirite zač smo rodod Hrvate a naukom latinskim priprosti«.

Zajedničko u svim takvim zapisima u glagoljskim knjigama iz kraja 15. i početka 16. st. jest da nikada u kolofonima ne čitamo pokušaje da se za tiskarske pogreške okrive tiskari, što je i razumljivo, jer bi sami sebe morali optužiti za nemark. I u toj pojedinosti glagoljski tiskari slijede primjer srednjovjekovnih pisara, odnosno prepisivača, koji su za sebe redovito priznali da su »grešni« i koji su molili čitatelje da im oprostite pogreške koje su učinili, no u svojim samokritikama nisu nikada bili preoštri.

Hrvatski autori koji su pisali svoje knjige hrvatskim jezikom latiničkim slovima, predavali su svoje rukopise u ruke tiskarima koji nisu ni riječi razumjeli od teksta što su ga trebali pročitati, slagati i tiskati. Ti su rukopisi izazivali neprilike čak i onima koji su dobro poznavali hrvatski jezik, jer je ortografija bila neujednačena, a i svaki je pisac imao specifični duktus, koji nije svima bio čitljiv.

Mletački i drugi inozemni tiskari zato su tražili pomoć od samih autora za ispravno čitanje rukopisa, a potom i za korigiranje sloga prije samog tiskanja. Imamo dovoljno potvrda o sudjelovanju autora ili nekog drugog učenog Hrvata vičnog čitanju tuđih rukopisa i dovoljno savjesnog da otkrije i na vrijeme ispravi pogreške slagara, no za mnoge knjige ne znamo jesu li ih hrvatski autori ili korektori uopće pregledali prije tiskanja. Sudeći po brojnim pogreškama koje su se otkrivale kada je knjiga već bila otisnuta, razvidno je da nastojanja autora, korektora i tiskara, da se knjiga tiska bez tiskarskih pogrešaka redovito nisu urodila željenim plodom.

Neki su autori spremno priznavali svoj dio krivnje. To je učinio pavlin Hilarion Gašparoti, pisac ogromnog hagiografskog djela u četiri debele knjige pod naslovom *Czvet szveteh*. Prvi dio tog djela tiskao je u Grazu »pri odvetku Widmanstadianszkomu« 1752. g. Na svršetku knjige (iza str. 982) napisao je autor »Kratko opominanye« u kojem upozorava čitatelje na »vnoge falinge« i onda, preuzimajući na sebe svu odgovornost za njih, veli: »Obechem ti vendar, drugu sztran z-bosjum pomochjum vnogo Chrisztessu, od takovoga zahajanya«.

Drugi dio djela tiskao je 1756. g. kod istog tiskara, no sudeći po njegovu obraćanju čitateljima (na str. 18–21), potkralo se i u njoj mnogo tiskarskih pogrešaka.

Bilo je pogrešaka i u trećoj i u četvrtoj knjizi unatoč veliku trudu samoga autora da ih tijekom tiskanja ispravi. U posljednjoj, četvrtoj knjizi obraćajući se ponovno čitateljima, priznaje da pogreške padaju na njegovu dušu, pa moli čitatelje da uočene pogreške »szam popravi, y milosztivno oproszti« (str. 12). Ako se možda i ljutio na tiskare, kao sveti čovjek im je oprostio, a od čitatelja je očekivao istu velikodušnost prema njemu kao piscu.

Sveti je čovjek bio i isusovac Ivan Mulih. Imao je, kako sam kaže, »vnoge« neprilike sa zagrebačkim tiskarom Trattnerom kod kojega je tiskao svoju knjigu *Prodestva kratka i gotova*. Premda je knjiga tiskana u Zagrebu (*Vu Zagrebu szlovmi Ivana Thomassa pl. od Trattnerov*, 1784.), potkrale su se mnoge tiskarske pogreške. Ni on nije prigovarao tiskaru, a na početku knjige (str. V) objašnjava čitateljima da je do tih pogrešaka došlo zbog »...moji vnogi poszli, i szlovo-tiszkanca vnoge neprilike, koje mene od poszla, njega od szlovo-tiszkanja vech puti presztati jeszu vchinile, falingu vu tomu ovde vchinenu (z-pomochjum Bosjum) vu szledechich popraviti, i dragovoljnim Chtavczem na szlusbu biti sze terszili budemo«.

Spomenut ćemo još jednu osobu koja nije htjela biti neljubazna prema tiskaru. Radi se o uglađenoj i vrlo obzirnoj Katarini Zrinski, koja nijednu riječ prijekora nije napisala o mletačkom tiskaru Babianu, kada je ustanovila da njezina knjiga *Putni tovaruš* (1661.) vrvi tiskarskim pogreškama. U predgovoru svoje knjige grofica Katarina samo moli čitatelja da »...ako bi kadi u nyem koiu richi, pizsma, szlova, illi kakovoga drugoga dugovania falingu iznasli, da nimaiu na gore precziniti, nego prez spotania, ogovora, i oszmihavanja prijazljivo popraviti, i pobolyssati«. Na grublje pogreške (ne sve!) ipak je upozorila čitatelja na kraju knjige.

Nisu svi pisci bili ni tako obzirni, ni tako uglađeni kao ovi koje smo spomenuli. Plodni pisac vjerskih knjiga franjevac Petar Knežević iz Knina tiskao je u Veneciji 1773. g. kod Giovannija Novelle knjigu *Pisctole i evangelja*. Na kraju knjige dodao je bilješku: »Častni i pošteni Štioče, naći će se u ovome sadašnjemu prinošenju, koje god pomankanje, ne dale od onoga, koji ga je prinio i upisa, dali što od oniih, koji su slova stavljali i pritiskivali, budući da ovi slavni jezik ne razume, štogod pak i od strane oniih su napravljali, a koi je oko digod zanilo, ter da je stavljeno jedno slovo namistu drugoga...«.

Fra Knežević je u tom obraćanju čitateljima kao krivce za tiskarske pogreške označio tiskare, i to najprije zato što ne razumiju »ovi slavni jezik«, a potom i zbog njihove nepažnje. Fra Kneževiću nije drugo preostalo nego da na kraju zamoli čitatelja da ispravi pogreške »kako bolje znao budeš«.

U opisivanju krivice tiskara mnogo je detaljniji i precizniji bio fra Tomo Bačić, pisac vjerskih knjiga i gramatičar. Napisao je i vrlo mnogo čitanu knjigu *Cvit razlika mirisa duhovnoga* koju je tiskao mletački tiskar Orlandini 1726. g. Na kraju drugog izdanja te knjige, tiskane 1736. g. kod istog tiskara, napisao je autor ovu bilješku: »Dragi brate štioče, znam da je štampa veoma arđava i da ima mnogo

pomanjkanja i errora od štampe privrnuti(h) i na krivo metnuti(h). Meni je žalje neg nikomu drugomu, ali brate, oprosti jer šampadur jezika našega ne razumi, a šampava i obnoć do ponoći; a kako je u zimi i mrazu ter dobro šampa ne prima, aliti ne fata, i zato ima arđave šampe; ali gdi nađeš da manka, a ti namisti i reci naprav, kako bolje znadeš i umideš«.

Babićevi prijekori tiskaru nisu bili opravdani. Točno je da oni nisu poznavali hrvatski jezik, ali je točno i to da je Babić to znao i prije nego što im je predao rukopis za tiskanje. Trebao se zato potruditi ili da sam bude cijelo vrijeme tiskanja pri ruci tiskaru ili pronaći nekoga drugog koji bi umjesto njega bdio nad radom slagara i tiskara. Nije učinio ni jedno ni drugo. Sam priznaje, obraćajući se čitatelju u trećem izdanju te knjige, koja je tiskana 1759. g. kod tiskara Bassanesea, da »ja ne mogu sve onde biti, ni gledati«, pa kako je onda mogao očekivati da »šampadur koji ne razumi jezik našega« bez pogreške tiska njegovu knjigu (Jembrih 2002).

Unatoč tom očiglednom propustu iskoristio je Babić svaku prigodu da se kritički osvrne na rad mletačkih tiskara. Tako je i na kraju svoje knjige *Prima grammatica institutio*, koju je 1712. g. objavio u tiskari Bartola Occhija, cijelu jednu stranicu (133) ispunio napadima na jasnoga tiskara, koji je inače stekao velike zasluge tiskajući mnoga djela hrvatskih pisaca.

U Veneciji su mnogi tiskari tiskali knjige hrvatskih autora na hrvatskom jeziku i – redovito pravili mnogo tiskarskih pogrešaka. Naravno, nisu grijehili, kao ni drugi tiskari u Italiji i u drugim zemljama, samo onda kada su tiskali knjige na njima nepoznatim jezicima, ali su hrvatski autori ipak najviše stradavali upravo zbog njihova nepoznavanja hrvatskoga jezika. Ne čudi nas stoga što su mnogi autori tako ljutito reagirali kada su dobivali svoje knjige s velikim brojem pogrešaka.

Vrlo ljut na tiskara Simona Occhija bio je fra Filip Grabovac, koji mu je povjerio tiskanje svoje knjige *Cvit razgovora naroda i jezika illiričkoga alliti arvackoga* (1747.). Da nekako opravda sebe pred očima čitatelja za veliki broj pogrešaka koje su se potkrale unatoč tomu što je sam bio u Veneciji tijekom tiskanja knjige, ispričao je priču iz koje je čitatelj trebao zaključiti da nije on ni za što kriv, već da su krivi isključivo radnici u tiskarskoj radionici. U obliku dijaloga između Mladića, ustvari čitatelja njegove knjige, koji je htio znati kako su nastale te pogreške i tko za njih snosi krivicu, Grabovac je pokušao objasniti kako je do tih pogrešaka moglo doći. Na Mladićev upit zašto u njegovoj knjizi ima »mnogo pomanjkanja u ričma i u slovima« odgovara Grabovac: »Istina je sinko, ali imaj znat, da nije moja sva nepomlja, premda san sam bio, i da se očalim služim: nego bo je najveća nepomlja šampadurova, buduć da ne zna jezik našega, a ja nisam mogao na svaku rič ni na svako slovo dospit ni pomlju staviti«.

Možemo vjerovati Grabovcu da se zaista trudio s naočalama na nosu ispravljati šampadurove pogreške, no ne možemo se oteti dojmu da je za nastale greške više on kriv negoli »šampaduri«. Jer, da je savjesnije radio svoj posao, ne bi se trebao čitateljima ispričati za velik broj pogrešaka i optužiti za njih tiskara. Uostalom, sam ton kojim se obraća čitateljima otkriva da je sam bio svjestan svoje kriv-

nje. Na kraju završava svoje obraćanje čitatelju uobičajenim i pomalo otrcanim riječima: »Doklen te molim sinko, dragi sinko, da me ovde imaš ustrpit, i tvojim razumom pomanjkanja napraviti«.

Nikakvu svoju krivnju nije priznao ni dalmatinski franjevac Andrija Kačić Miošić, kada je dobio u ruke otisnutu svoju knjigu *Razgovor ugodni naroda slovincoga*. Knjigu je 1756. g. dao tiskati kod mletačkog tiskara Domenika Lovise, no pritom je, kako se čini, napravio grubu grešku. Sam fra Andrija nije boravio u Veneciji tijekom slaganja teksta i tiskanja knjige.² Mogao je stoga očekivati da talijanski tiskar neće moći, bez pomoći autora ili nekoga drugog učenog Hrvata, proizvesti knjigu bez pogrešaka. To ga nije spriječilo da na kraju knjige iskali svoj bijes na tiskara: »Koi uzbude se ove knjižice štiti znam da će se naći mnogo errora aliti pomanjkanja od ričij i slova, budući da se je u malo vrime na ovo sastavljalo a u manji uštampalo: a što je gore namirio sam se na stampadura koji je gluh, star, sakat i malo vridan i koji ne razumi našega slavnoga jezika, zato prijatelju ti napravi i tvojom pamećju i jezikom, i da si mi zdravo i veselo«.

Kada je tri godine nakon prvog izdanja te knjige trebalo tiskati drugo, poučen lošim iskustvom, fra Andrija je isposlovao od svog provincijala dopuštenje da ode u Veneciju. Premda je imao loše mišljenje o sposobnostima tiskara Domenika Lovise, ponovno je upravo njemu predao rukopis za tiskanje. Nije to učinio zato što se možda nadao da se Lovisa popravio i opametio, već zato, tako nagađamo, što je taj mletački tiskar dobio privilegij za tiskanje te knjige.

Fra Andrija je bio nazočan radu cijelo vrijeme u tiskari. Pazio je što i kako radi slugar, potom je korigirao špalte, pazio je na kraju da sve ispadne kako treba, no i ovaj je put rezultat za autora bio razočaravajući. Knjiga je, naime, otisnuta s velikim brojem pogrešaka. Nije fra Andrija ni pomislio da bi i on bio sukrivac za te pogreške, što se jasno vidi iz dodatka koji je tiskao na kraju knjige pod naslovom »Najposlidniji razgovori starca Milovana z bratom štioćem«. Tu se nemilosrdno obračunao s tiskarom: »Naćeš toliko pomanjkanja aliti erore od štampe da ćeš se začuditi. I tomu ja kriv nisam, jer sam nastojao, koliko sam mogao i ne mogao, ali ne bi moguće da ji sve svladati mogu«. Autor potom upozorava čitatelja o kakvim se pogreškama radi: »Naćeš pomanjkanje u brojim, kakonoti na listu 4, di namisto 1746 meće 176, za reći 832 metnuo je 822... A taka pomanjkanja naće se i na drugim mistim ne samo u broju dali jošter i u slovim, kakonoti namisto *čvrčka* metnuo je *gvrčak*, namisto *Isusa* metnuo je *Asus* na listu 5... Nećeš naći gdigod ni cila versa, kakono u pismi kolunela Crljenka iz Knjina... Naćeš pomanjkanja mnoga u puntam i virgulam, u riči sastavljanu oli rastavljenju: ispravljaj kako znadeš, ja više ne mogu«.

Razvidno je iz ovog obraćanja čitatelju da je pogreška bilo toliko mnogo da ih fra Andrija nije mogao tijekom tiskanja ni sve vidjeti, ni ispraviti ih.

2 Fra Karlo Eterović koji je proučio arhivske izvore o A. Kačiću Miošiću u Makarskoj i Veneciji smatra da autor nije u to vrijeme bio u Veneciji (Eterović 1922: 36).

Kada je pak 1760. g. zgotovio rukopis svoje nove knjige *Korabljica*, promijenio je tiskara u nadi da će taj biti savjesniji od Lovise. Bio je to tiskar Antonio Bassanese, koji se već ranije okušao u tiskanju knjiga na hrvatskom jeziku. Da li zato što je vjerovao Bassaneseu ili zato što nije bio u mogućnosti ponovno boraviti duže vrijeme u Veneciji i biti pri ruci slugaru i tiskaru, fra Andrija nije sudjelovao ni osobno, a niti je za taj posao angažirao nekoga učenog Hrvata, kakvih je u to vrijeme bilo mnogo u Veneciji. Kada je knjiga bila otisnuta i kada je vidio koliko je i u njoj pogrešaka, nije mu drugo preostalo nego ponovno se obraćati čitateljima i moliti ih za razumijevanje. U dodatku pod naslovom »Bogočasnom štioću« otklanja sa sebe svaku odgovornost za pogreške: »Ali budući u isto vrijeme pisano, štampano i ispravljeno, bez ičije, izvan Božje pomoći, ako nađe se u kakvoj stvari zašastje oprostite češ mi, molim te. Pomanjkanjah ima i u slovima, a gdigod i u broju i ričma, koje ispravljaj po sebi kako znadeš...«.

Začuduje drskost fra Andrije koji upleće i samoga Boga u rad na tiskanju svoje knjige. Bog je, bez sumnje pomogao fra Andriji u korigiranju teksta njegove knjige, no s obzirom na velik broj pogrešaka u njoj, čini se da ni sam Bog nije baš savjesno radio svoj posao, jer inače pogrešaka ne bi bilo. Čitatelji su upravo tako mogli razumjeti fra Andrijino spominjanje Boga kada je pokušavao obrazložiti kako je bilo moguće da se tolike pogreške pojave u njegovoj knjizi.

Fra Andrija nije imao sreće s mletačkim tiskarima ni onda kada im je predao za tiskanje svoj rukopis na latinskom jeziku. Očekivao je da će tiskar Bartolo Baronechello bez poteškoća pročitati rukopis njegova djela *Elementa peripathetica* i da neće biti nikakvih poteškoća tijekom slaganja teksta i tiskanja, ali se i tu prevario. Kada je 1752. g. knjiga bila otisnuta, otkrio je autor u njoj toliko pogrešaka, da nije mogao ne ispričati se čitateljima zbog očiglednog nemara tiskara (»incuria typographi«).

Ništa bolji od mletačkih nisu bili ni drugi tiskari u Italiji. Uvjerio se u to franjevac Josip Banovac, koji je rukopis svoje knjige *Ispitagnia svarhu sveti redovah* predao tiskaru Pietru Ferru u Anconi. Godine 1764. knjiga je ugledala svjetlost dana, ali s toliko tiskarskih pogrešaka da je Banovac držao potrebnim ispričati se čitateljima: »Nemoj se čuditi poštovani štioče ako nađeš koje pomanjkanje od stampe, zašto ja koji sam koregiva nisam mogao češće oditi na štampariju, a Stampadur ne razumi jezika arvackoga, i tako ispravi kako znaš da je bolje« (str. 200).

Slično govori i bosanski franjevac Ivan Ančić, koji je u Anconi tiskao knjigu *Vrata nebeska i život vični* (1678.), gdje ponavlja poznatu misao »...a stampadur ne zna našega jezika, zato su nam utekla nika slova: razuman će razumiti, a ludu u ovo nismo dužni«.

Iz ovdje citiranih primjera razvidno je da su autori svoje nezadovoljstvo radom talijanskih tiskara izražavali istim ili sličnim riječima. Bez obzira na to tko je više kriv – autor ili tiskar – činjenica jest da su knjige napisane latinskih pismom i hrvatskim jezikom pune tiskarskih pogrešaka. Autori su iskaljivali svoj bijes na tiskare, a taj su svoj bijes izražavali u knjigama koje su ti isti tiskari tiskali. Ne znamo jesu li ti tiskari uopće znali što to autori pišu o njima, ali je vrlo vjerojatno da

su to znali ili slutili, pa ipak, znajući da dio krivice za tiskarske pogreške pada i na njihova leđa, tiskali su autorove paskvile protiv njih u knjigama koje su izlazile iz njihovih tiskarskih radionica.

U mnogo gorem položaju bili su hrvatski autori koji su svoje knjige pisali hrvatskom ćirilicom (bosančicom). Bosanski franjevac Matija Divković, najplodniji pisac vjerskih knjiga u Bosni, bio je prisiljen svoje knjige pisane bosančicom tiskati u Veneciji. Očekivali bismo da ih je tiskao uvijek kod istog tiskara i istim slovima, što bi svakako olakšalo posao i njemu i tiskaru, no to se nije dogodilo, jer je svoje rukopise predao na tiskanje četirima tiskarima – Bertanu, Ginammiju, Pezzani i Occhiju. Svi su oni morali lijevati ćirilička slova i mučiti se s tekstovima M. Divkovića i drugih bosanskih franjevaca. Nijednu riječ napisanu bosanskom ćirilicom tiskari nisu znali pročitati, a i onda kada su uz pomoć bosanskih franjevaca lijevali ćirilička slova, nisu znali što bi s njima. Stoga je nazočnost samog autora ili nekog drugog bosanskog fratra koji je dobro poznao bosančicu bila neophodna da bi se uopće krenulo u slaganje teksta i tiskanje.

Prvo pitanje koje se postavljalo u tiskari kada su dobili ćirilički rukopis bilo je samo čitanje teksta. Pomoć slagaru bila je neophodna, a ni korekture nije mogao obaviti nitko drugi osim autora ili njegova opunomoćenika. Samo tiskanje je obavljao tiskar, no on nije znao što tiska, a nije to ni trebao znati.

Znamo da je Divković boravio u Veneciji i sudjelovao u tiskanju nekih svojih knjiga. God. 1615. dobio je dopuštenje starješina da ode u Veneciju u svezi tiskanja novog izdanja svoje knjige *Besjeda svarhu evangelija*. Slova iz prvog izdanja njegove popularne knjige *Nauk karstjanski za narod slovinski*, koje je 1611. g. tiskao P. M. Bertan, nisu bila dobra, pa je sam Divković izlio nova slova za drugo izdanje *Besjeda* (Kolendić 1916: 139–140). Mnoga kasnija izdanja Divkovićevih djela tiskanih u Veneciji nije nadzirao sam autor, pa stoga nije čudno što se u svima njima nalaze razne tiskarske pogreške.

Dok su Hrvati iz primorja i oni iz Bosne i Hercegovine muku mučili s talijanskim tiskarima, u kontinentalnom dijelu Hrvatske pisci su od kraja 16. st. imali svoje domaće tiskare u Nedelišću, Zagrebu, Osijeku i Varaždinu. Oni zbog toga nisu bili u mnogo boljem položaju od svojih kolega u Dalmaciji, Dubrovniku, Bosni i dr., jer su većina tiskara koji su radili u kontinentalnom dijelu Hrvatske bili stranci, točnije Nijemci. Ipak, pisci u Zagrebu, Osijeku i drugdje mogli su izravnije biti uključeni u pripremama za tisak i u korekturama. Oni pak autori koji su slali rukopise u Veneciju, Graz, Beč, Peštu, Trnavu i druga tiskarska središta doživljavali su isto što i autori iz primorskih krajeva.

Spomenuti slučaj tiskanja knjige Ivana Muliha *Prodeštva* (1784.) u zagrebačkoj tiskari Austrijanca Trattnera pokazuje da ni autorova blizina ni njegovo sudjelovanje u radu u tiskari, nije osiguravalo pisca od neugodnih iznenađenja.

Doživio ih je i prvi kajkavski pisac koji je tiskao knjigu u Nedelišću pokraj Čakovca. Bio je to Ivanuš Pergošić koji je 1574. g. tiskao knjigu *Decretum koterega iz Verbewczy Istvan diachki popiszal*. Tiskar je bio Nijemac Rudolf Hoffhalter,

dobar majstor, no ni on nije poznavao »naš slavni jezik«, pa su mu se omakle mnoge pogreške. Koliko je za njih bio odgovoran i sam autor, ne možemo znati, ali on sam se nije ni najmanje osjećao krivim i to je vrlo jasno napisao u samoj knjizi: »Mozi biti smo i na to veliku pasku nosili, da bi v rečeh po štampe kakova vpadka /tiskarska pogreška/ ne bilo, da ne mogosmo tako skoznovati, kako se nije neka litera namesto druga podrinula. A negde se je naopak preobrnuła, a negde je druga litera položena, nego kotera bi bila potrebna. Zato te takove vpadke lahko na pamet vzeme, svaki koji bude hotel te knige zrazmeti, i da je tako popravi, kako mu je drago«. Pergošić nije ni pokušao okriviti tiskara, vjerojatno zato što je znao da je on zakazao, a ne tiskar.

Nešto kasnije, ali još uvijek u 16. st., kajkavski pisac Antun Vramec nije pošteditio tiskara svoje kritike. Kada mu je 1586. g. putujući njemački tiskar Ivan Manlius »v slobodnom Kralievom Varošu Varaždinu« predao otisnutu knjigu *Postilla* i kada je vidio koliko je u njoj tiskarskih pogrešaka, nije mogao skriti svoje razočaranje. Na početku prvog dijela te knjige ubacio je bilješku namijenjenu budućim čitateljima: »Ako literu više ali manje, ali literu za literu, ili reč i literu prepoloženu v knjigah oveh najdeš, ne čudi se, ne z mojum nemarlivostjum, nego ki su šampali našega jezika neznajući, ar Nemci su bili, ako je pomenkanje kakovo, po njih jest učinjeno«. Na početku pak drugog dijela te knjige ponovno autor govori o tom pitanju: »O verni i dobri keršćenik ov trud za dobro uzmi i primi, ako kakovo pomenkanje, reč za reč ili literu za literu, reč prepoloženu za reč, već ali menje najdeš, nemaj se zburkati ni zmotiti, ni skandalizovati, stoga zroka. More biti dosta na to merkali i skerbeli paščljivo jesmo ništar mene ne se moglo prez pomenkanja kakova, takova vun dati«. ³ Dakle, kako ističe Vramec, za tiskarske pogreške nije on ni najmanje kriv, već isključivo njemački tiskar.

Drugi pisci u sjevernoj Hrvatskoj doživjeli su isto od tiskara, no nisu svi bili dovoljno ljuti i dovoljno hrabri da javno spočitavaju tiskarima nesavjesnost i nemarnost. Tako kapucin Štefan Zagrebec nije napao zagrebačkog tiskara Jakova Vjenceslava Heyvela koji je 1715. g. tiskao njegovu knjigu *Hrana duhovna*, već je bespomoćno konstatirao: »Jedno jedino dugovanje koje mene žalostnoga i tuobnoga čini jesu tulike neizbrojene falinge vu stampe vučinjene, koje tebe o pobožni stavec zrok ne menše terpljunosti, neg su mene žalosti, prosim da naj budu...«.

Mnogi su drugi pisci u svim hrvatskim zemljama bili »žalosni i turobni«, a neki su bili i bijesni zbog grubih tiskarskih pogrešaka u svojim knjigama. Oni su se u svojim obraćanjima »dragim štocićima« pokušavali ispričati čitateljima dajući im na znanje da nisu samo oni krivi za te pogreške, već najviše tiskari, koji su imali teškoća u uspostavljanju pune suradnje s autorima.

3 Na tiskarske i druge pogreške u *Postilli* osvrnuo se Alojz Jembrih u pogovoru pretiska *Postille* (1990: 27–29).

Mogli bismo pomisliti da će autori odahnuti kada se bude razvila tiskarska industrija na hrvatskom tlu i kada u toj industriji budu zaposleni domaći slagari, korektori i tiskari. Pokazalo se kasnije, i kada su hrvatski majstori radili u domaćim tiskarama, da je i u njihovim proizvodima bilo mnogo tiskarskih pogrešaka. Te su se pogreške pojavljivale u svim knjigama koje su tiskane u samoj Hrvatskoj, a pojavljuju se i dan-danas. Uvijek su izazivale ljutnju autora, a kao dokaz tomu dovoljno je citirati pjesmu koju je napisao Ognjeslav Utješenović-Ostrožinski, prepородni pjesnik i političar, koji je očigledno sam doživio mnoge neugodnosti sa slagarima i tiskarima. Svoju pjesmu pod naslovom »Slagarom« tiskao je u zardarskoj *Zori Dalmatinskoj* 1845. godine. Ta pjesma glasi:

*Grom i munje, poočime Jovo!
Štit i oklop, Pallas posestrimo!
Luk i strijele, pobratime Apollo!
Da ja činim juriš na slagare.
Jer gle čuda do sad nevidjena:
Vasdan letim na mome krilašu,
Da dostignem vilu posestrimu,
Da mi ona pjesmicu pripjeva.
Koji čujem, a koju nečujem;
A koja mi ostane u pameti,
Donesem ju: Eto ti tiskari!
Tiskajte ju, nek je bratja štiju«.
A tiskari, da ih Bog ubio
Na ribež mi pjesni proribaju
A kad oštri ribež ih sariba
U slagarske, jao! dopadam ruke.
Znam da je teško sribane pjesmice
Sve u jedno složiti opeta
Nu zato su slagari na svijetu.
O slagari, brigo pjesnikova!
Ali čujte i gore žalosti:
Što izpod oštrog ribeža ostane,
To tiskari tiskom poraztismu.
A što oni ne raztismu tiskom
To slagari složno porazlože.
Tako u pjesmah o slozi, nesloga,
Jao meni siroti pjesniku!*

*Po slagarskoj neslozi se složi.
A svijet više, ko na bijelu vranu;
Pa na koga?... Misliš slagara?
Na tiskara?... Ne neg na pjesnika!
Grom i munje, poočime Jovo!
Štit i oklop, Pallas posestrimo!
Luk i strijele, pobratime Apollo!
Da ja činim juriš na slagare.⁴*

S vremenom će slagari nestati ili će promijeniti ime, ali će tiskarske pogreške i dalje ostati u knjigama, novinama itd. i pratit će tiskanu riječ sve do danas. Nikakve nade nema da ih neće biti ni u budućnosti.⁵

Literatura

- Eterović, Karlo. *Fra Andrija Kačić Miošić na temelju novih istraživanja*. Dubrovnik: Tisak i naklada knjižare »Jadran«. 1922.
- Jembrih, Alojz (ur). *Postilla A. Vramca*, pretisak. Varaždin–Zagreb: Zavod za znanstveni rad JAZU, Kršćanska sadašnjost. 1990.
- Jembrih, Alojz. »Filološki pogled na jezik fra Tome Babića«. *Zbornik o Tomi Babiću*. Šibenik–Zagreb. 2002., str. 26 i d.
- Kolendić, Petar. »Posveta Divkovićeveih 'Besjeda'«. *Rad JAZU*, 212, (1916).
- Ostrožinski, Ognjeslav. »Slagarom«. *Zora Dalmatinska*, 2 (1845), br. 20 (19. svibnja).
- Pavličić, Pavao. »Tiksarska porgeška«. *Vijenac*, 14 (2006), br. 312 (16. veljače), str. 8.
- Žic, Nikola. »A ostalo će ispraviti čitalac«. *15 dana*, 4 (1934), br. 10–11.

4 Ostrožinski 1845: 153–154.

5 O tom fenomenu u najnovije vrijeme pisao je u jednoj kozeriji Pavao Pavličić (2006: 8).

Abstract

Croatian authors and the »good-for-naught« printers

Inconveniences printers caused to Croatian authors, particularly those who wrote their books in the Croatian language, were for them as well as for the printers very unpleasant but actually inevitable. Croatian authors had to send their manuscripts (as there were no printing presses in Croatian territories) to Venice, Rome, Ancona, Graz, Trnava and other places, to printers who did not speak Croatian. The situation did not change much when printing presses appeared in Croatian territories, as they were owned by Italians (in the coastal part of Croatia), or Germans (in inland areas). The authors were aware of the difficulties encountered by the printers during preparation for print and reading of the first proof copies, and therefore made themselves available to the printers during preparation for print, whenever possible, or they would find someone to substitute them.

Despite such precautions, the books that were published in Venetian or other print houses outside Croatia were abound with serious printing errors.

The fewest number of errors is found in Glagolitic books from the 15th and 16th century because the Croatian masters had to cast their own sorts and ligatures and proofread the text before printing. This was much more difficult for the Croatian language manuscripts written using the Latin alphabet. Judging from the bitter protests from the authors written at the end of numerous books, the printers were very unconscientious about their work.

The article gives examples of authors' apologies warning the reader about the errors for which, they believed, only the printers were to blame. The apologies usually ask the reader to correct any noted errors, and forgive the author for these errors.

A much more difficult position was that of the Croatian authors in Bosnia who wrote their books in Croatian Cyrillic (*bosančica*). We know that the most productive among them, M. Divković, participated in the printing process in Venice, and we know that he cast his own Cyrillic letters. Nevertheless, many errors slipped into the work.

For a long time the authors in northern Croatia had their manuscripts printed by German printers who worked in Croatia. Even though they had the possibility to participate in the printing process, there were more errors than should have occurred. They too blame the printers for their unconscientious work, although doubtless they also held part of the blame.

Naturally, the printers were not to blame even when the printing presses came into the hands of Croatian owners. This is best illustrated by the bitter and ironic poem *Slagorom*, written in 1845 by O. Utješnović-Ostrožinski.